

МАТЕРІАЛИ ШОСТОЇ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ МОЛОДИХ УЧЕНИХ ТА СТУДЕНТІВ «СЛОВ'ЯНСЬКЕ МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ» 25-26 ЛИСТОПАДА 2015 РОКУ

«УДК 78.03 (477) «18 ст.»

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА ТА ПРАВОСЛАВНІ КОЛЕГІУМИ ЯК ОСНОВНІ ОСЕРЕДКИ РОЗВИТКУ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ХVІІІ СТОЛІТТІ (ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД)

В.П. Біліченко

У статті, на основі аналізу архівних документів та періоджерел у галузі культурно-мистецької освіти, висвітлені зміст, форми і методи роботи у Києво-Печерській лаврі та православних колегіумах з надання молоді ґрунтовних знань і практичних навичок із церковного хорового акапельного співу, основ музичної грамоти та регентської вокально-хорової практики.

Ключові слова: музична освіта, Києво-Печерська лавра, колегіуми, церковний хоровий спів, музично-естетичне виховання, навчальний процес.

КИЄВО-ПЕЧЕРСКАЯ ЛАВРА И ПРАВОСЛАВНЫЕ КОЛЛЕГИУМЫ КАК ОСНОВНЫЕ ЯЧЕЙКИ РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ В ХVІІІ ВЕКЕ (ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР)

В.П.Биличенко

В статье, на основании анализа архивных документов и первоисточников в области культурного и художественного образования, освещены содержание, формы и методы работы в Киево-Печерской лавре и православных коллегиумах по предоставлению молодежи глубоких знаний и практических навыков в обучении церковному хоровому пению а капелла, основ музыкальной грамоты и регентской вокально-хоровой практики.

Ключевые слова: музыкальное образование, Киево-Печерская лавра, коллегиумы, церковно хоровое пение, музыкально-эстетическое воспитание, учебный процесс.

KIEV-PECHERSK LAVRA AND THE ORTHODOX COLLEGES AS THE MAINSTREAM OF MUSIC EDUCATION IN UKRAINE IN XVIII CENTURY (HISTORICAL POINT OF VIEW)

V.P. Bilichenko

Taking into account the analysis of archivist documents and primary sources in the field of cultural and musical education this article rises and describes the question of the role and contribution of Kyiv-Pechersk Lavra and orthodox colleges into the development of musical education in Ukraine in the XVIIIth century. The article depicts content, forms and methods of teaching of young people as well as giving them basic knowledge of both musical literacy and regent vocal and choir practice and church and choir acapella singing. Consecutive process of formation and development of professional musical education and its place in the national general culture of Ukraine is depicted in the article. The role and significance of musical and aesthetical education of young people as a component part of general spiritual development of personality is stressed in the article too. The article also deals with the fruitful activity of prominent personalities of the XVIIIth century in the field of musical education. Creative usage of musical and pedagogical experience of the former centuries in the work of modern establishments is stressed in the article as well.

Keywords: musical education, Kyiv-Pechersk Lavra, colleges of church and choir singing, musical and aesthetic education, educational process.

Постановка проблеми. Питання діяльності навчальних закладів середньої ланки мистецького спрямування у ХVІІІ столітті актуальне тому, що саме в означений період відбувається активний процес професіоналізації розвитку музичної освіти в Україні. У культурно-мистецькому просторі держави вона посідає одне з пріоритетних місць. Саме в колегіумах створюються належні умови для повноцінного і якісного навчання молоді основам музичної грамоти, церковного хорового співу та здобуття музичної освіти загалом. Музично-естетичне виховання в цих закладах розглядається як невід'ємна складова загального духовного розвитку особистості.

Потужним науково-освітнім центром і культурно-мистецьким осередком держави стає Києво-Печерська лавра. У її стінах формується яскраво виражений партесний хоровий спів, що дістав назву «києво-печерський партесний розспів», який упродовж багатьох наступних десятиліть з успіхом

Матеріали Шостої Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів «Слов'янське музичне мистецтво у контексті європейської культури» 25-26 листопада 2015 року

використовувався у творчості видатних українських композиторів та кращих майстрів вокально-хорової музики.

Теоретичне обґрунтування та творче осмислення питання змісту, форм і методів роботи з надання молоді знань та практичних навичок із основ музичної грамоти, церковного хорового співу та регентської вокально-хорової практики у цих закладах, сприятимуть широкому та активному використанню й застосуванню цих досягнень і напрацювань у практичній діяльності сучасних навчальних закладів мистецького спрямування та роботі професійних і аматорських музичних колективів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Аналіз історико-культурних джерел, мистецтвознавчої літератури та історичних відомостей із вказаної теми свідчить, що питання ролі та внеску Києво-Печерської лаври та православних колегіумів у розвиток музичної освіти в Україні у XVIII столітті залишається малодослідженим.

Історія розвитку Києво-Печерської лаври як центру православної духовності і культури у XVII – XVIII століттях піднімається у працях С.Кагамлик. Питання музичної підготовки ченців у лаврі висвітлені О.Рудницькою, використання методологічної літератури (співацьких ірмологіонів) у процесі навчання церковного хорового співу розглядається Ю.Ясиновським.

Основні аспекти музичної освіти та музично-естетичного виховання студентства у Чернігівському колегіумі описані у працях Л. Масол, становлення педагогічної майстерності в освітній та виховній системах закладу узагальнено у роботах О. Лавріненка, навчання гри на музичних інструментах охарактеризовано О. Травкіною.

Основне призначення вокально-інструментальних класів Харківського колегіуму та зацікавленість учнів навчанням у ньому розкривається в працях К. Харламповича та Л. Посохової.

Про діяльність та внесок Переяславського колегіуму у загальнокультурний здобуток держави у XVIII столітті наголошує В.Нікітіна. Різномісність мистецької спрямованості навчальних занять у закладі під керівництвом Г. Сковороди доводить у своєму дисертаційному дослідженні «Музично-педагогічні ідеї та просвітницька діяльність Г. С. Сковороди на Слобожанщині» С. Бакай.

Проте, актуальність поставленої проблеми, а водночас, можливість та необхідність використання в умовах модернізації сучасної музичної освіти кращих здобутків і напрацювань попередніх століть, потребує необхідності подальшого висвітлення у фаховій періодиці маловідомих і важливих фактів із розвитку музичної освіти того періоду.

Метою та завданням написання статті є розкриття ролі та внеску Києво-Печерської лаври та православних колегіумів у розвиток музичної освіти в Україні у XVIII столітті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим чинником і складовою сучасного вітчизняного культурно-музичного виховання є використання та переосмислення досягнень і напрацювань музично-педагогічного досвіду попередніх століть. XVIII століття у цьому сенсі вирізняється своїм оригінальним змістом, багатством і різноманітністю форм та методів роботи. Музична освіта стає самостійним напрямом діяльності у культурно-мистецькому просторі держави. Барокова культура досягає небувалого злету і розквіту, збуджує та стимулює потенціал української нації до створення неперевершених зразків та витворів мистецтва. Відбувається активний обмін культурно-мистецьким досвідом із західноєвропейським світом та глибинний і енергійний вітчизняний процес переорієнтації моральних цінностей. У прогресивно налаштованих колах змінюється ставлення та відношення до музичного виховання молоді. Воно розглядається як необхідний засіб формування культури особистості. За визначенням дослідника та знавця історії Л. Миловидова «у XVIII столітті визначаються освітні інтереси українського шляхетства, зростає потреба культурності, виникає бажання станової освіти» [8, с.171], а М. Грушевський у праці «З історії релігійної думки на Україні» зазначає, що «на ґрунті ренесансно-гуманістичного світогляду з'являється період «першого українського відродження» [2, с.65].

Великий внесок у примноження національних культурно-мистецьких надбань держави зробило українське учене чернецтво. Поряд з основним призначенням монастирів, як центрів православної віри в Україні, вони були значними осередками освітянського, духовного, культурно-мистецького і музичного розвитку.

Потужним і визначним науково-освітнім центром та культурно-мистецьким осередком протягом багатьох віків, навколо якого гуртувалися представники української інтелектуальної еліти, духовенства та музикознавці, була Києво-Печерська лавра. Упродовж XVIII століття вона була однією з базових установ у розвитку хорового акапельного церковного співу, своєрідним музично-педагогічним центром, де концентрувалися кращі досягнення в галузі навчання молоді музичної грамоти. Музика у лаврі була органічним та невід'ємним елементом богослужіння. Саме у її стінах зародився партесний хоровий спів, заснований на новій октавній системі з своєрідним функціональним та тембральним розмежуванням голосів, що згодом дістав назву «києво-печерський партесний розспів». У цьому розспіві вперше було

вдало поєднано ладо-гармонічні ознаки західноєвропейської музики з кращими зразками української народно-пісенної творчості. Мелодизм «лаврського розспіву» вдало, творчо та активно використовували у своїх вокально-хорових творах видатні українські композитори М. Березовський, А. Ведель та Д.Бортнянський.

Музична підготовка ченців у лаврі здійснювалася за певною програмою, що передбачала їх постійні заняття музикою та співом. Така система навчання сприяла їх загальному музичному розвитку та поглибленню музично-теоретичних знань і практичних навичок. Вони вчилися складати літературні твори та покладати їх на музику, виконувати практичні завдання із нотним матеріалом [11, с.105].

У XVIII столітті в Києво-Печерській лаврі значно активізується процес переписування книг попереднього історичного періоду, в тому числі і співацьких ірмологіонів [17, с.25]. Тогочасне українське суспільство вирізнялося глибокою релігійністю, тому саме церковний спів, що посідав надзвичайно важливе місце у його духовному житті, був ніби дзеркало, в якому українці вбачали засіб зцілення від душевних проблем та недугів.

Лаврські богослови займалися викладацькою діяльністю у Києво-Могилянській академії. Плідну діяльність лаврських ченців у стінах академії засвідчують рукописні курси, складені ними в ході педагогічної діяльності [5, с.95]. Лавра була постійним постачальником високоосвічених співців до православних церков і монастирів. Вона справила великий вплив на формування та становлення музично-педагогічних традицій провідних навчальних закладів XVIII століття – Києво-Могилянської академії, Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів, сприяла інтенсивному розвитку у цих закладах багатоголосного хорового співу. Вихідцями Києво-Печерської лаври були засновані уже вище названі колегіуми Лівобережної України – Чернігівський та Переяславський.

У XVIII столітті в Україні спостерігається потяг до професіоналізації музичної освіти, зростає потреба у підготовці висококваліфікованих музичних кадрів. Поряд з церковно-приходськими, полковими, братськими школами, Києво-Могилянською академією та Глухівською музичною школою, які були до цього часу основними осередками музичного виховання молоді, активно заявляють про себе і інші навчальні заклади. Зокрема, Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми, де викладанню музики та розвитку інструментального і хорового мистецтва приділялась велика увага. Змістом музичної освіти у цих закладах було, насамперед, ретельне та професійне навчання учнів церковного хорового співу, основ музичної грамоти, гри на одному або декількох музичних інструментах та набуття навичок регентської хорової практики. Специфічність навчального процесу полягала у художній та практично-творчій діяльності, у відносинах об'єкта-суб'єкта (учень-викладач), спрямованій безпосередньо на розкриття в учнів вроджених мистецьких нахилів та уподобань, на підтримання у них постійного бажання здобувати нові знання, вміння та навички з музичних предметів. Безпосередність же цих вмінь та навичок формувалася у процесі вокально-хорового та інструментального виконавства.

Чернігівський колегіум вирізнявся вдалим поєднанням основ професійної та аматорської музичної освіти. У ньому в практику роботи ефективно впроваджувалися кращі музично-просвітницькі традиції Києво-Могилянської академії, опановувалися та успішно застосовувалися провідні європейські музичні форми і методи роботи зі студентською молоддю. Музично-естетичне виховання студентства у викладацькому та студентському колективах колегіуму вважалося невід'ємною складовою загального духовного розвитку особистості.

У колегіумі в організацію навчального процесу впроваджувалися упорядковані форми роботи. Зокрема, чітка класно-урочна система, позашкільні виховні заходи, щорічні весняні рекреації, вільне відвідування студентами церкви та їх безпосередня участь у церковному хорі. Концертно-виконавська музична практика та хоровий акапельний церковний спів у закладі були обов'язковою формою практичного музикування. Основними педагогічними методами навчання учнів музичної грамоти були також практичний показ вчителем того чи іншого музичного епізоду власним голосом та його точне відтворення учнями, писання музичних диктантів, спів із аркуша під інструмент та без супроводу музичних інтервалів, церковних піснеспівів або уривків із українських народних пісень, їх гармонізація та паралельне ознайомлення із різними системами нотного запису. Класно-урочна система занять та підсумкових річних іспитів забезпечували високу якість теоретичних знань та здобутих практичних навичок студентів із музичних предметів, спонукали їх до певної аматорської музичної творчості. Часто у закладі до святкових та урочистих подій оголошували конкурси на краще написання студентами церковно-пісенних кантів. О. Травкіна зазначає, що «у перший період свого існування заклад нагадував культурно-освітнянський осередок чи своєрідне товариство поетів, письменників, митців» [12, с.28]. Хоровий колектив колегіуму був беззмінним учасником всіх урочистих подій, що відбувалися у ньому, брав участь у святкових літургіях монастирів Чернігова та культурно-мистецьких заходах міста. Поряд з хоровим колективом у колегіумі існував інструментальний оркестр. У праці «Про викладання предметів у Чернігівському колегіумі» О. Травкіна вказує на те, що «у навчальному закладі студенти вчилися гри на

флейті, скрипці, клавесині, бандурі, гусях» [12, с.32].

У виховній роботі з молоддю активно пропагувалися православна духовна музика, молитва, організація та проведення бесід на морально-релігійні теми. Розповсюдженими формами позаурочної роботи були також організація та проведення всіляких музичних вечорів, концертів, свят та культурно-мистецьких заходів. Музично-просвітницькою діяльністю колегіуму було значно активізовано систему музичної освіти у Чернігово-Сіверському краї, що надало їй масового характеру. Нею ж у певній мірі було закладено і основи системної музичної освіти молоді в Україні. Колегіум мав великі просвітницькі та музично-освітні здобутки. У ньому акумулювалися та творчо розвивалися прогресивні ідеї і задуми провідних державних діячів, богословів та просвітників Чернігово-Сіверщини І. Мазепи, І.Максимовича, Л. Барановича, І.Галятовського, Д. Ростовського, С. Яворського. У дослідженнях Л.Масол, стосовно музичного виховання студентів Чернігівського колегіуму, зазначено, що «у його діяльності велика увага приділялась розвитку інструментального та хорового виконавства, вказано на роль і значення музики в побуті спудеїв колегіуму» [7, с.52].

Грунтовну професійну музичну освіту та виконавську майстерність здобували учні у «додаткових класах» при Харківському колегіумі. У ньому в 1773 році, згідно імператорського указу, був створений клас вокальної та інструментальної музики, керівником якого був призначений придворний музикант М. Концевич. Указом із малоросійської колегії, губернській владі в особі Е. Щербініна, наказувалося надавати беззаперечну підтримку керівнику класів М. Концевичу в наборі обдарованих півчих [15, арк.30]. Високе заступництво надавало навчальному закладу можливість належного матеріального забезпечення та створення сприятливих умов для навчання. Заклад був повністю забезпечений музичним інструментарієм, а учні одягом та харчуванням. Основне призначення вокальних класів полягало у наданні високопрофесійної музичної освіти співакам з метою подальшого їх направлення до Петербурзької Придворної імператорської співацької капели та монастирських хорів інших міст Російської держави для запровадження та налагодження у них методології навчання партесного співу [13, с.83]. Підтвердженням цьому є також документальні архівні дані. У справі № 1064 ЦДІАК України зазначено «... Государь Императоръ к представлению отъ управляющаго хоромъ придворныхъ певчихъ статского советника Бортиянского, ... изволилъ прислать къ высочайшему двору изъ воспитанниковъ Харьковской академіи лосемъ человекъ, четырехъ дишкантовъ и столько альтистовъ ...» [16, арк.1].

Для відбору на навчання до колегіуму музично обдарованої молоді, керівник вокально-інструментальних класів М. Концевич постійно від'їжджав у міста губернії. Так у справі за № 1746 ЦДІАК України (фонд Харківське намісницьке правління) вказано на ордер Сумському городничему лейб гвардії прапорщику Богдановичу «... Харьковскихъ классовъ музыкальній учитель Губернскій Секретарь Концевичъ рапортовал, что сысканымъ въ Сумахъ способные къ нотному пенію мальчики, а именно: Федора Деревянченка сынъ Федор 9^млетъ; Ильи Котрунцова сынъ Манойла 8^млетъ да у Павла Овчаренка сынъ Василий 9^м. Вашему благородію предписываю объявить ихъ отцамъ, чтобъ означенныхъ детей своихъ сюда представили, черезъ почтальонов ...» [14, арк.7].

Період навчання у вокальних класах суворо не регламентувався та залежав від музичних здібностей, початкових знань і практичних навичок юнаків. Проте сама система занять та форми і методи роботи викладача з учнями були досить різнобічними, щільними і напруженими. Вони включали в себе постійні хорові репетиції з обов'язковими вокально-хоровими розспівками, повторення з голосу та під інструмент складних уривків творів, що вивчалися, проходження першооснов регентської практики. Такі інтенсивні і продуктивні заняття досить швидко принесли позитивні результати і уже у вересні 1774 року М. Концевич засвідчив, що перші п'ять співаків пройшли повний курс навчання і є здатними до співу. 20 вересня із Петербургу надійшла вказівка, щоб тих співаків у супроводі М. Концевича відправили «до полковника М. Полторацького» [4, с.387].

Окрім М. Концевича у вокально-інструментальних класах Харківського колегіуму плідно працювали і інші високоосвічені музиканти-професіонали та композитори А. Снисаревський, Я. Цех, А.Ведель та засновник колегіуму Є. Тихорський. Зокрема А. Ведель, як і його попередник М. Концевич, також активно займався відбором талановитих та музично обдарованих юнаків на навчання до вокально-інструментальних класів. Унаслідок цього хор та інструментальний оркестр під його керівництвом досягли свого найвищого професіоналізму. Ці колективи були постійними учасниками культурно-масових заходів, що проводилися у місті. Зокрема, вони часто виступали у стінах новоствореного драматичного театру. Взагалі харківський період у творчій діяльності А. Веделя і як викладача, і як композитора був досить насиченим. У цей час він написав свої знамениті хорові концерти «Воскресни Боже» та «Услыши Господи глас мой», які виконувалися хором колегіуму [6, с.102]. Активну участь у культурно-музичному житті колегіуму брав також Белгородський єпископ А. Колосовський. Його укази, що видавалися в єпархії, були спрямовані на підтримку та розвиток архієрейського хору та хору колегіуму. Кращі учні колегіуму співали, як правило, в обох цих хорах.

Завдяки плідній діяльності педагогів-музикантів та належній організації навчально-виховного процесу, з початку створення і до кінця XVIII століття у вокально-інструментальних класах пройшли курс навчання понад 300 спеціалістів. У праці «Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.)» Л.Посохова зазначає, що «учні колегіуму вивчали церковний партесний спів, добре знали і співали народні пісні, думи, канти» [10, с.96]. Отримавши базову музичну освіту, випускники колегіуму, окрім свого основного призначення (поповнення рядів Петербурзької Придворної імператорської співацької капели), ставали викладачами музики у школах, регентами хорів, поповнювали ряди професійних об'єднань музикантів, сприяли активному культурно-мистецькому розвитку українських міст. Діяльністю вокально-інструментальних класів Харківського колегіуму було закладено міцні основи у розвитку національної вокально-хорової та інструментальної музики.

Потужним духовно-освітнім та музично-просвітницьким центром України XVIII століття був Переяславський колегіум. Хоча навчальний заклад було засновано з метою підготовки майбутніх священнослужителів, в ньому навчалися діти не тільки осіб духовного стану, а й діти козацької старшини, польських сановників та інших станів [9, с.434]. У колегіумі активно пропагувалися писання учнями творів на морально-виховні теми, складання поезій та покладання їх на музику, проголошення промов. Паралельно з вивченням учнями колегіуму богословських дисциплін, велика увага приділялася формуванню у них музично-теоретичних знань та практичних навичок з церковно-хорового співу. Велику підтримку у цьому питанні керівництву колегіуму надавала прогресивно налаштована церковна еліта Переяславського краю, зокрема єпископи Г. Лінцевський та І.Кондратковський. Така цілеспрямована і далекоглядна політика єпископів дозволяла комплектувати їм свої церковні і монастирські хори музично підготовленими випускниками колегіуму, забезпечувала якісне виконання хоровими колективами складних партесних творів. Так, в указі єпископа Г. Лінцевського від 1758 року значиться «... повелеваем ко всем здешней епархии протопопам с духовной консистории послать указы с тем, дабы всякому сельскому священнику сынов своих содержать в страхе, в домах их обучать – сначала слогов псалтыри, ирмолойя, писания, чтения по книгам и устава церковнаго и когда того достигнут тогда в семинарии представлять непременно» [3, с.743].

Великий внесок у музично-просвітницьку діяльність колегіуму зробив видатний філософ, педагог-гуманіст, поет, просвітитель і музикант Г.Сковорода. У колегіумі він читав курс поетики, яку безпосередньо пов'язував з гармонією краси живої природи та музики. У викладанні свого улюбленого предмета музикант-просвітитель спирався на вивчення традицій народного фольклору та української народної пісні. Г. Сковорода складав оригінальні музичні композиції та духовні пісні-канти, які полюблила виконувати студентська молодь. Уроки поезії і музики він спрямовував на формування та розвиток у студентів їхніх природних уподобань. У дисертаційному дослідженні С. Бакай «Музично-педагогічні ідеї та просвітницька діяльність Г. С. Сковороди на Слобожанщині» наголошено, що «... різні аспекти його поглядів і сьогодні плідно вивчаються та творчо використовуються в науковій та навчально-виховній роботі з молоддю у вищих і середніх освітніх закладах України, творчих професійних і громадських колективах різної спрямованості» [1, с.16].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Комплексний та цілісний підхід до об'єкта дослідження із вказаної теми, викладений у даній статті, дозволяє зробити наступні висновки. Встановлено, що у XVIII столітті відбувається активний процес кристалізації й розвитку музичної освіти, спостерігається потяг до її професіоналізації. У культурно-мистецькому просторі держави вона стає самостійним напрямом діяльності. В освітянсько-музичній галузі шириться рух за розвиток вітчизняної музичної культури, відбувається глибинний та енергійний процес переорієнтації моральних цінностей.

Могутніми осередками формування вітчизняної музично-педагогічної думки та культури нації в цілому стають Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми, змістом музичної освіти в яких було перш за все ретельне та професійне навчання учнів церковного хорового співу, основ музичної грамоти, гри на одному або декількох музичних інструментах та набуття навичок регентської хорової практики. Музично-естетичне виховання молоді у цих закладах розглядається як невід'ємна складова загального духовного розвитку особистості.

Одним із основних центрів культурно-мистецького розвитку держави в означений період, потужним осередком плекання і розповсюдження музичної освіти та, зокрема, церковної вокально-хорової акапельної музики стає Києво-Печерська лавра. У її стінах концентруються кращі досягнення в галузі навчання молоді музичної грамоти. Цьому сприяла вибудована система навчання, що базувалася на чіткій програмі засвоєння музично-теоретичних знань і практичних навичок.

Отже, започатковані розвідки у даному напрямі дадуть змогу висвітлення у фаховій періодиці джерелознавчого та фактологічного матеріалу з питання розвитку музичної освіти у досліджуваних установах і закладах, збагачення змісту мистецької підготовки фахівців галузі новими цінними матеріалами, а водночас ознайомлення з ними широких кіл громадськості та шанувальників музики.

Література

1. Бакай С. Ю. Музично-педагогічні ідеї та просвітницька діяльність Г. С. Сковороди на Слобожанщині : дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.01 / С. Ю.Бакай. – Харків, 2004. – 205 с.
2. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський // Духовна Україна : зб. творів. – К. : Либідь, 1994. – 560 с.
3. Демидовский В. Краткий очерк состояния Переяславско-Полтавской Семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. / В. Демидовский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1888. – С. 735–776.
4. Історія української музики : у 6 т. Т. 1. Від найдавніших часів до середини XIX ст. – К. : Наукова думка, 1989. – 447 с.
5. Кагамлик С. Р. Світло духовності і культури (З історії Києво-Печерської лаври XVII – XVIII ст.) / С. Р. Кагамлик – К. : Наш час, 2008. – 327 с. – (Серія «Невідома Україна»).
6. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIIIст. Енциклопедичне видання / Упор. З. І. Хижняк. За ред. В. С. Брюховецького. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.
7. Масол Л. М. Музичне виховання у Чернігівському колегіумі та Чернігівській духовній семінарії / Л. М. Масол // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові : від колегіуму до університету. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 51–55.
8. Миловидов Лев. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) / Проекти університетів на Чернігівщині у XVIII ст. : замітки / Лев Миловидов // Україна. – 1929. – Кн. 9. – С. 171–172.
9. Нікітіна В. Арсеній Берло – засновник Переяславського колегіуму / В. Нікітіна // Сковорода Григорій : Образ мислителя. Зб. наук. пр. – Київ, 1997. – С. 431–436.
10. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половинаXIX ст.) / Л. Ю. Посохова. – Х. : Бізнес-Інформ, 1999. – 168 с.
11. Рудницька О. П. Українське мистецтво у полікультурному просторі / О. П. Рудницька. – К. : «Екс Об», 2000. – 208с.
12. Травкіна О. Про викладання предметів у Чернігівському колегіумі / О.Травкіна // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 16–32.
13. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. – Т. 1. – 980 с.
14. ЦДАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 1746, арк. 7.
15. ЦДАК України, ф. 1710, оп. 2, од. зб. 1232, арк.30.
16. ЦДАК України, ф. 1958, оп. 1, од. зб. 1064, арк. 1.
17. Ясиновский Ю. П. Становление музыкального профессионализма на Украине в XVI – XVIII веках (на материалах западноукраинских нотоплинейных ирмологионов): дисс. ... канд. искусств. / Ясиновский Юрий Павлович. – К., 1975. – 184 с.